

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

КАЧМАР ОЛЕКСАНДРА ВАСИЛІВНА

УДК 141.7:316

**СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ФЕНОМЕНУ АГРЕСІЇ
В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор філософських наук, професор
Дзвінчук Дмитро Іванович,
Івано-Франківський національний
технічний університет нафти і газу,
директор Інституту гуманітарної підготовки
та державного управління.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Попович Микола Дмитрович,
Подільський державний аграрно-технічний
університет, завідувач кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін;

доктор філософських наук, професор
Утюж Ірина Геннадіївна,
Запорізький державний медичний
університет,
професор кафедри суспільних дисциплін;

доктор філософських наук, доцент
Коломієць Олена Германівна,
Черкаський національний університет імені
Богдана Хмельницького,
доцент кафедри соціальної роботи та
соціальної педагогіки.

Захист відбудеться 30 січня 2018 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 28 грудня 2017 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. П. Кивлюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В результаті складних трансформаційних процесів, у соціокультурному просторі України створилась ситуація, яка виступає сприятливим чинником розгортання агресивних життєвих стратегій пересічної особистості та певних соціальних груп. В якості чинника, що сприяв утвердженню зазначеного агресивного соціального клімату, виступає непрояснений характер соціокультурних трансформацій, що мають місце в нашій державі з часів набуття країною незалежності: модернізаційний проект України носив недостатньо впорядкований характер у контексті амбівалентності (часом, полярності) політичного курсу держави; невизначеності перспектив України як учасника масштабних глобалізаційних процесів; надмірної (часом, спекулятивної) акцентованості на індустріальному потенціалі держави всупереч загальносвітовій тенденції утвердження нового постіндустріального соціального порядку; суперечливий статус українського суспільства у суспільній свідомості, евристично окреслити який можна з використанням термінологічного апарату постколоніальної та інших сучасних соціально-філософських теорій тощо. Отже, станом на сьогодні, одним із актуальних завдань виступає потреба виявлення сутності трансформаційних процесів, що мають місце в українському соціокультурному просторі, та виступають детермінантами змін рівня агресії у суспільстві.

З іншого боку, ми є свідками поглиблення розриву між соціальною практикою, яка носить виражений агресивний характер, та ефективністю відомих традиційних механізмів упередження та мінімізації агресії у суспільстві. Традиційно вважалося, що виховний потенціал освіти здатен мінімізувати загрози утвердження агресивних світоглядних орієнтацій, проте, сучасна освіта втрачає зазначений статус, носячи кризовий характер через низьку ефективність модернізаційних кроків. Мистецтво, що завжди вважалося одним із інструментів утвердження гуманістичного неагресивного світогляду, з одного боку, зазнає значних змін у контексті утвердження загальносвітових тенденцій (некласична та постнекласична естетика тощо), а з іншого боку, має стагнаційний характер в умовах конкретного українського соціокультурного ландшафту. Не менш проблематизованим виглядає пошук відповіді на питання, чи є сучасна сім'я дієвим чинником упередження поширення агресивних практик у суспільстві. Все це актуалізує потребу верифікації можливостей низки соціокультурних феноменів у подоланні агресивних тенденцій, що мають місце в сучасному українському суспільстві, а евристичною методологічною основою зазначених пошуків має виступати соціальна філософія.

Суспільства перехідного (транзитного) характеру, до яких із впевненістю можна віднести й українське, є загальновідомим простором для актуалізації феномену агресії: у суспільствах зазначеного типу відбувся ускладнений розрив із соціальним устроєм та світоглядними орієнтаціями попереднього типу, проте, незавершеними залишаються процеси становлення нової соціальної архітекτονіки та світоглядних орієнтацій, які б відповідали якісно новому етапу

суспільного розвитку. Логічно, дані факти сприяють утвердженню нігілістичних світоглядних орієнтацій, поляризації суспільства.

Отже, проблема соціально-філософського дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці, є дискусійною і вимагає дослідження. Саме соціальна філософія здатна осягнути сутність сучасних викликів, які стоять перед людством в цілому та перед нашою державою зокрема, та запропонувати стратегії цивілізаційного розвитку, здатні упередити та мінімізувати прояви агресії на шляху розвитку людства у XXI ст. Соціальна філософія здатна проникнути у сутність процесів, які визначають природу сучасних соціокультурних трансформацій, визначити безпосереднє місце феномену агресії в них чи концептуалізувати їх опосередкований зв'язок. Разом із цим, на соціально-філософське дослідження феномену агресії на сучасному етапі цивілізаційного розвитку, що носить ускладнений гібридною військовою агресією характер, покладаються сподівання щодо формулювання теоретичних положень праксеологічного характеру, здатних бути імплементаваними у безпосередню соціальну практику на шляху упередження та мінімізації проявів агресії у сучасному українському суспільстві.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Феномен агресії є однією із ключових проблем соціальної філософії, починаючи із часів становлення філософії як самостійної галузі науки. Зокрема, агресивна природа людини у творчому спадку представників античної філософії досліджувалась у контексті аполонівського та діонісійського початків людської природи, з яких перше – це прагнення гармонії із Всесвітом, а друге – є прагненням до її порушення, до агресії та деструктивної поведінки. У античній філософській традиції переважно вважалося, що людина народжується доброю, а протягом життя набуває негативних рис. Опосередковано проблематика агресії отримувала розробку у світоглядно-релігійній та філософській традиції Сходу, Стародавнього Китаю та Індії.

У подальшій історії філософії феномен агресії майже до кінця XIX ст. не поставав безпосереднім об'єктом філософської концептуалізації та інтерпретувався в якості невід'ємної складової буття людини, а його соціальна роль інтерпретувалась відповідно до пануючого духу епохи: в Добу Середньовіччя агресія поставала складовою частиною християнського етичного вчення; концепція «*tabula rasa*» Дж. Локка трактувала людську жорстокість та агресію через проблематику соціалізації людини; представники Просвітництва (М.-Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо та ін.) обґрунтовували потребу подолання агресії у суспільстві на шляху утвердження ідеалів гуманізму; І. Кант досліджував агресію в межах свого вчення про мораль та ін.

Кінець XIX – початок XX ст. є періодом інтенсивної концептуалізації феномену агресії у проблемному полі філософії, етології та психології. Розвиток таких міждисциплінарних напрямків, як біхевіоризм та психоаналіз дозволив здійснити формулювання положень класичної теорії агресії. Серед ключових теоретиків цього часу варто відмітити К.-Г. Юнга, К. Лоренца, Д. Уотсона, З. Фрейда, Е. Фромма та ін. Агресія як невід'ємна складова буття людини отримала низку інтерпретацій у роботах представників

екзистенціалізму (М. Бердяєв, А. Камю, Ж.-П. Сартр та ін.), філософії діалогу (М. Бахтін, М. Бубер та ін.).

У сучасній соціальній філософії феномен агресії отримує розробку у роботах західних авторів – теоретиків в галузі обґрунтування концептів нового соціального устрою постіндустріального (інформаційного, мережевого, смарт, знаннєвого тощо) типу. До них можна віднести праці З. Баумана, Д. Белла, Е. Гідденса, П. Друкера, Р. Інглхарта, М. Кастельса, О. Тоффлера, Ф. Фукуями та ін. Сучасні теорії агресії, що резонують із масштабними соціокультурними трансформаціями кінця ХХ – початку ХХІ ст. ст., репрезентують роботи наступних авторів: А. Бандура, Р. Берон, Р. Вельдер, А. Голдштейн, Д. Коннор, М. Кордуелл, Е. Кречмер, Д. Майлз, Р. Мей, М. Розенберг, Е. Уїлсон та ін.

У вітчизняній соціально-філософській традиції проблематика агресії досліджувалась як у контексті реалізації загальносвітових цивілізаційних тенденцій, так і з урахуванням особливостей українського соціокультурного ландшафту. Особливий інтерес для нас складають праці В. Андрущенка, В. Власюка, А. Данилюка, Д. Дзвінчука, М. Гребенюка, В. Губерського, Ю. Качанова, О. Кивлюк, С. Клепка, О. Коломієць, К. Корсака, С. Кримського, В. Кушперця, С. Куцепал, М. Михальченка, Н. Чеботарьової та ін. Поясненню сутності сучасних соціокультурних трансформацій у їх зв'язку із світоглядними орієнтаціями особистості та потребою подолання агресивних життєвих настанов присвятили свої праці наступні дослідники: В. Ананьїн, Г. Берегова, Т. Бикова, В. Вашкевич, В. Воронкова, Ю. Данько, О. Дзьобань, Е. Герасимова, Т. Жижко, С. Жуков, К. Гірняк, О. Лелека, Р. Лимар, Е. Мельник, Т. Мицкан, І. Немчинов, М. Попович, Т. Розова, Л. Руденко, О. Ряшко, К. Сергєєва, Г. Ситник, В. Тимошенко, І. Утюж та ін. Обґрунтуванню стратегій модернізації освіти з урахуванням потреби упередження та мінімізації агресивності в українському суспільстві приділяли увагу Т. Андрущенко, Р. Вернидуб, Н. Косарєва, А. Кравченко, Н. Максимов, В. Муляр, В. Пилипчук, Н. Поліщук, Г. Разумна, В. Савельєв, Д. Свириденко, О. Сердюк, С. Терепиций, В. Фуркало та ін.

Не ставлячи під сумнів роль перерахованих вище досліджень, маємо підстави стверджувати, що проблема соціально-філософської концептуалізації феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій не може вважатись вичерпаною. В першу чергу, заслуговують на увагу питання концептуалізації сутності агресії як соціокультурного феномену, дослідження метафізичних вимірів та амбівалентної природи феномену агресії. Також доцільним виглядає виявлення потенціалу ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії, а також виявлення специфіки релігії як детермінанти агресивності у сучасному суспільстві. Не менш актуальною виглядає необхідність концептуалізувати систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця, обґрунтувати комунікативні стратегії, орієнтовані на упередження проявів агресії в українському суспільстві, а також дослідити виклики гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій. На вирішення цих та інших актуальних завдань і спрямовано дисертаційне дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Соціально-філософські проблеми розвитку людини, її освіти і культури» (затверджена рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, протокол № 10 від 24 квітня 2008 р.).

Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 13 від 26 червня 2014 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає у здійсненні соціально-філософської рефлексії феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій.

Досягнення цієї мети потребує вирішення наступних дослідницьких завдань:

- концептуалізувати сутність агресії як соціокультурного феномену та розкрити специфіку термінологічної взаємодії «агресія-агресивність»;
- дослідити метафізичні виміри та амбівалентну природу феномену агресії;
- систематизувати форми репрезентації агресії у сучасному суспільстві;
- виявити специфіку агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії;
- розкрити сутність мобінгу як форми актуалізації агресії у соціальній групі та обґрунтувати механізми його мінімізації
- концептуалізувати особливості феномену агресії у соціокультурному просторі сім'ї;
- виявити потенціал ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії;
- проаналізувати роль мистецтва як чинника упередження агресивності та розкрити можливості соціального катарсису у розв'язанні конфліктів;
- продемонструвати специфіку релігії як детермінанти рівня агресивності у сучасному суспільстві;
- виявити можливості освітнього гуманізму в упередженні формування агресивних світоглядних орієнтацій;
- концептуалізувати освітню стратегію упередження агресивності дітей та підлітків;
- розробити механізм подолання агресивності сучасних студентів;
- концептуалізувати систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця;
- обґрунтувати комунікативні стратегії, орієнтовані на упередження проявів агресії в українському суспільстві;
- дослідити виклики гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій.

Об'єкт дослідження – агресія як соціокультурний феномен.

Предмет дослідження – соціально-філософська концепція феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій.

Методи дослідження. Методологічні засади дисертаційного дослідження визначені специфікою об'єкта та предмета дослідження. Дослідження реалізовано із використанням принципів об'єктивності, розвитку, практики, системності та історизму. Основними застосованими методами виступили: діалектичний метод, історичний метод, метод системного аналізу, структурно-функціональний метод, порівняльний метод, аналітико-прогностичний метод, підходи теорії гібридності та постколоніальної теорії тощо.

У контексті дослідницьких завдань, діалектичний метод дозволив проаналізувати предмет дослідження у сукупності взаємозв'язків; історичний метод дозволив проаналізувати генезу поглядів на феномен агресії у історії філософії; метод системного аналізу дозволив розкрити взаємообумовленість між соціокультурними трансформаціями та актуалізацією феномену агресії у бутті суспільства; порівняльний метод дозволив здійснити оцінку евристичності пропонованих стратегій мінімізації та подолання агресії в умовах соціокультурних трансформацій; аналітико-прогностичний метод сприяв концептуалізації узагальнень праксеологічного характеру, спрямованих на упередження агресії на різних етапах соціалізації особистості; підходи постколоніальної теорії дозволили виявити передумови та логіку утвердження протиріч соціокультурного ландшафту України; підходи теорії гібридності дозволили проаналізувати особливості військової агресії у цивілізаційному поступі українського суспільства. Необхідна ступінь обґрунтованості отриманих авторкою положень наукової новизни забезпечена дотриманням наукової логіки та традиційних теоретико-методологічних підходів сучасної соціальної філософії, а також залученням широкої бази сучасних вітчизняних та закордонних філософських джерел.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається тим, що в ньому вперше у вітчизняному дискурсі соціальної філософії здійснено концептуалізацію феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій. Зазначена новизна конкретизується у наступних положеннях, які містять елементи наукової новизни та виносяться на захист:

Вперше:

– виявлені загрози ревізії соціального статусу агресії у сучасному суспільстві. Нові підходи щодо розуміння агресії та форм її соціальної репрезентації («позитивна агресія», «інструментальна агресія» тощо) пропонують «вмонтувати» агресію у соціальні взаємини, коли агресія може бути виправданою, якщо вона буде слугувати забезпеченням для реалізації технократичних, прагматичних соціокультурних тенденцій;

– досліджено сучасні можливості ритуалу та антропотехнік у зниженні агресії у суспільстві. Не втрачаючи метафізичного сенсу, ритуал у сучасному суспільстві все частіше набуває значення культурно-стандартизованого набору дій, отримуючи важливий статус у процесі забезпечення соціальної впорядкованості, коли шляхом ритуалізації, раціонального підпорядкування правилам, агресія може бути трансформована у

соціально корисну діяльність. Концепт антропотехніки пропонує розглядати людину як безпосереднього суб'єкта самокритики та самовдосконалення: засобами повсякденних тренувань свідомості та тіла (антропотехнік) людина перетворює себе на шляху викорінення деструктивних рис, ревізії агресивних габітусів – замість накладання обмежень «ззовні» (з боку політико-правових інститутів тощо), розбудова неагресивного суспільства починається із реальних трансформацій людської природи;

– здійснено соціально-філософську концептуалізацію поняття «соціальний катарсис». Інтерпретуючи катарсис у широкому сенсі, як екзистенційно насичений процес переходу на якісно новий світоглядний рівень шляхом переживання значущих для конкретної особистості подій та очищення від деструктивних ціннісних орієнтацій, соціальний катарсис описує залучення соціальних об'єктів у трансформативні процеси, спрямовані на переосмислення соціокультурного досвіду і утвердження гармонії та краси в якості ключових детермінант соціального буття, постаючи інструментом розв'язання протиріч сучасної соціокультурної динаміки. У зазначеному метафоричному розумінні, концепт катарсису втрачає свій проблематизований статус як складової сучасного естетичного дискурсу, а соціальний катарсис постає теоретичним концептом, що плідно може бути застосованим для гармонізації конфліктних ситуацій та мінімізації агресії на соціальному рівні (міжкультурна комунікація, дискримінація тощо);

– продемонстрований амбівалентний характер релігії щодо упередження агресивності у сучасному суспільстві. Виконуючи свою соціальну функцію, в інституційних формах релігія протягом тисячоліть загострювала міжконфесійне протиріччя за принципом «свій–чужий». Доповнення релігійної сфери раціональними підходами здатне унеможливити загрози демодернізації, екстремізму та фундаменталізму, забезпечити як прагматичний, так і аксіологічний виміри цивілізаційного поступу без проявів агресії, створити простір актуалізації релігійної толерантності;

– обґрунтовано потребу теоретичної розробки та практичної імплементації наскрізної гуманістичної освітньої стратегії упередження та мінімізації агресивності. В центрі даної стратегії, від дошкільної до вищої освіти, перебуває цілісна особистість – активний суб'єкт цивілізаційного поступу, який у своїй діяльності дистанціюється від проявів агресії;

– здійснено соціально-філософське обґрунтування потенціалу теорії гібридності (*hybridity studies*) для діагностування викликів військової агресії на сучасному етапі цивілізаційного розвитку України, а також ефективної протидії їм. Реалізувати маніпулятивний потенціал гібридних стратегій дозволяє наявна та підсилена ззовні боротьба панівних у суспільстві дискурсів (глобального та національного, раціонального та ірраціонального, демократичного та тоталітарного тощо). В Україні, всупереч існуючим дискурсам потреби утвердження державності та національної культури, імплементації європейсько-орієнтованого цивілізаційного та світоглядного проєктів, країна-агресор активізує патерналістські настрої та романтизує

радянське минуле, прагне популяризувати тезу про Україну як «державу, що не відбулася» (failed state), задіяти ірраціональні механізми прийняття рішень, популяризує «мову ворожнечі» тощо, а ефективна протидія їм полягає у систематичній підтримці проукраїнського дискурсу в усіх сферах буття суспільства.

Уточнено:

– *дефініцію поняття «агресивність» у сучасному соціально-філософському дискурсі.* Показано, що феномен агресивності варто інтерпретувати як стійку рису особистості, що виявляється у дієвому виявленні нетерпимості до інших точок зору чи поведінки, неприйнятті існуючого стану справ чи речей в колективі, чи в соціумі, їх запереченні та гострому протиставленні відносно них власної альтернативи (концептуалізовано О. Коломієць), яка має бути доповнена її розглядом в якості маніфестації однієї із фундаментальних невід’ємних потреб особистості – потреби у домінуванні (над іншою особистістю, соціальною групою, природою тощо);

– *специфіку механізмів упередження проявів мобінгу як форми агресії у соціальних групах.* Основу механізму складають: потреба раціоналізації інтерперсональної взаємодії у соціальній групі; створення умов для об’єктивної самооцінки та самореалізації особистості членів групи; реалізація принципів «м’якого менеджменту»; постійна діагностика агресивних орієнтацій членів соціальної групи та унеможливлення їх актуалізації;

– *методологічні засади стратегії подолання агресивності студентів у системі вищої освіти.* Важливим є розширення проблемного поля агресивності шляхом включення до нього сучасних соціокультурних та антропологічних феноменів (глобалізація, дистанційна освіта тощо), які об’єктивно не були враховані класиками теорії агресивності (К. Лоренц, З. Фройд, Е. Фромм тощо), напрацювання яких історично припадають на початок та середину ХХ ст.;

– *соціокультурні чинники зростання агресивності в сучасному українському суспільстві.* В українському суспільстві відбувся відхід від світоглядних орієнтацій тоталітарного радянського суспільства, проте, не відбулося остаточного утвердження нової світоглядної картини, що підвищує рівень агресивності у суспільстві через недостатню легітимізацію нової соціальної архітектоніки. Ідеал глобалізації, який полягає у розширенні можливостей для актуалізації особистості, в українському варіанті спрацьовує згідно закону Матфея (розширення можливостей сприяє лише поглибленню розриву між успішними країнами чи прошарками населення, та менш успішними), поглиблюючи депресивні настрої у суспільстві в цілому. На тлі існуючих протиріч, евристичним виглядає звернення до концепту позитивної агресивності, яка виступає механізмом самозахисту: в українському суспільстві підвищується рівень агресивності як механізму консолідації суспільства перед обличчям маніфестованих чи прихованих загроз.

Подальший розвиток отримали:

– *положення щодо ускладненого характеру пошуку універсальних стратегій дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці.*

Виявлено контекстуальний характер наявних філософських теорій агресії та акцентовано увагу на наявності можливостей для виправдання проявів агресивності чи обґрунтування соціальних теорій агресивного гатунку шляхом свідомого застосування неевристичних до дослідницьких контекстів методологічних підходів;

– *положення щодо чинників агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії на сучасному етапі розвитку суспільства.* Вдалося продемонструвати, що сучасна доба є носієм широкого спектру чинників, здатних розширити традиційні уявлення (за К.Лоренцом та ін.) щодо агресії, посилюючись особливостями модернізації українського суспільства, пов'язаними із подоланням пострадянської (постколоніальної, посттоталітарної тощо) спадщини, актуалізуючи проведення масштабних досліджень щодо можливостей мінімізації агресії при взаємодії у системі «особистість-особистість», в яких би плідно були застосовані методологічні підходи сучасних глобалізаційних теорій, постколоніальних студій тощо;

– *положення щодо специфіки розуміння сім'ї як особливого соціокультурного простору актуалізації агресії.* У сім'ї як соціальній групі, реалізуються низка складних дискурсів (владний; гендерний; ейджизм тощо) із відповідними агресивними викликами, надаючи пошуку ефективних засобів подолання агресії ускладненого характеру, який посилюється сучасними змінами в інституті сучасної сім'ї;

– *уявлення щодо можливостей освіти виступати ефективним чинником упередження агресивності дітей та підлітків.* Стратегія має поставати не в якості «закритої» системи обмежень із відомою кількістю чинників, а бути здатною демонструвати евристичність на засадах відкритості та з урахуванням багатовимірності потенційних загроз утвердження агресії в освітньому середовищі шкільної та дошкільної освіти;

– *комунікативні стратегії упередження проявів агресії в українському суспільстві в умовах суперечностей сучасного суспільного розвитку.* Стратегії сформульовано виходячи із усвідомлення, що Україна включена у агресивну соціокультурну динаміку геополітичного характеру (анексія Росією Криму, військовий конфлікт на Сході нашої держави), ініціюючи поляризованість у суспільстві. Продемонстровано потребу імплементації на практиці низкою інституцій (Міністерство інформаційної політики, Міністерство освіти та науки тощо), сформованих у проблемному полі соціальної філософії стратегій зняття комунікативних протиріч для забезпечення неагресивного суспільного розвитку. Включення у процеси утвердження постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, актуалізує потребу підвищення рівня освіченості населення з етичними принципами комунікації нової природи, а також протидії спорідненим із цими технологіями деструктивним феноменам (тролінг, гібридні форми пропаганди тощо) шляхом раціоналізації комунікації у інформаційно-комунікативному просторі та унеможливлення маніпулятивних впливів з метою активізації агресивності особистості, поглиблення протиріч у суспільстві всупереч раціональній потребі консолідації зусиль суспільства перед сучасними викликами.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняному дискурсі соціальної філософії здійснено концептуалізацію феномену агресії в умовах сучасних соціокультурних трансформацій. Дане досягнення роботи резонує із соціальним запитом на стратегію упередження та мінімізації агресії, актуалізовану протиріччями української соціокультурної динаміки. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при розробці державних гуманітарних стратегій, стратегій національної безпеки, молодіжної політики та у контексті широких процесів модернізації освіти.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у навчальному процесі, зокрема, при читанні курсів «Соціальна філософія», «Філософія освіти», «Етика та естетика», «Освітня політика», а також у низці спецкурсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи. Основні положення й висновки дисертації розроблені авторкою особисто й знайшли відображення у її наукових публікаціях. Кандидатська дисертація «Педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність Омеляна Партицького» (спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки) була захищена у 2007 р., її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також на секційних засіданнях низки міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, круглих столів та семінарів, а саме: Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика» (м. Люблін, 2015 р.); Перша міжнародна науково-практична конференція «Україна – ЄС. Сучасні технології, бізнес та право» (м. Чернігів, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (м. Київ, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (м. Львів, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (м. Київ, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності» (м. Дніпро, 2016 р.); Друга міжнародна науково-практична конференція «Україна-ЄС. Сучасні технології, бізнес та право» (м. Чернігів, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (м. Одеса, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки сьогодення: постулати минулого і сучасні теорії» (м. Дніпро, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні та прикладні дослідження в галузі педагогіки, психології та соціальних наук»

(м. Кельце, 2016 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Пріоритетні завдання і стратегії розвитку суспільних наук» (м. Запоріжжя, 2016 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Людина віртуальна: нові горизонти» (м. Монреаль, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Україна – ЄС. Сучасні технології, бізнес та право» (м. Чернігів, 2017 р.), III Міжнародна науково-практична конференція «Виклики постколоніалізму: філософія, релігія, освіта» (м. Київ, 2017 р.) тощо.

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 38 публікаціях, зокрема, в авторській (одноосібній) монографії та 37 наукових статтях, з яких 17 опубліковані в українських фахових виданнях з філософських наук, 6 опубліковані за кордоном та у наукових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, а також 14 інших публікацій.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження, робота складається із вступу, п'яти розділів (поділених на шістнадцять підрозділів), висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел (466 позицій). Загальний обсяг дисертації – 416 сторінок, основна частина дисертації – 371 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** авторкою обґрунтовується актуальність дисертації, репрезентується поточний стан розробленості проблеми у соціально-філософському дискурсі, визначаються мета, завдання, об'єкт та предмет дослідження, демонструється зв'язок дисертаційного дослідження із науковими програмами, планами, темами, викладаються положення отриманої наукової новизни, обґрунтовується теоретична та практична значущість результатів, подаються відомості щодо попередньої апробації дисертанткою результатів дослідження, стисло описується структура та обсяг дисертаційної роботи.

У **першому розділі** – «Теоретико-методологічні засади дослідження агресії в умовах соціокультурних трансформацій» – здійснено спробу концептуалізувати сутність агресії як соціокультурного феномену та розкрити специфіку термінологічної взаємодії «агресія-агресивність», дослідити метафізичні виміри та амбівалентну природу феномену агресії, а також систематизувати форми репрезентації агресії у сучасному суспільстві.

Підрозділ 1.1 – «Агресія як соціокультурний феномен сучасного суспільства» – присвячено концептуалізації сутності агресії як соціокультурного феномену. Не претендуючи на повноту експлікації усіх наявних у сучасному соціогуманітарному знанні підходів до розуміння сутності агресії як соціокультурного феномену, кількість яких вимірюється десятками, ми зосередились лише на ключових із них (етологічний, психоаналітичний, фрустраційний, біхевіористичний тощо). В результаті, у підрозділі вдалося продемонструвати, що існує багато підходів до розуміння агресії, проте, жоден з них не пропонує визначення агресії, яке б претендувало на вичерпність, адже кожен із них пропонує розгляд якогось ключового аспекту агресії. Саме тому,

ми не ставили перед собою завдання здійснити авторське формулювання дефініції поняття «агресія», лише концептуалізувавши широкий спектр інтерпретацій його сутності як соціокультурного феномену у працях низки представників гуманітарного знання, в межах реалізації першої частини дослідницького завдання з концептуалізації сутності агресії як соціокультурного феномену та розкриття особливостей термінологічної взаємодії «агресія–агресивність».

Підрозділ реалізував мету окреслення широти та, відповідно, розмитості інтерпретацій сутності феномену агресії в умовах сучасних соціокультурних трансформацій. Саме друга частина дослідницького завдання, вирішенню якого присвячений наступний підрозділ дисертації, є орієнтованою на узагальнення фактів, наведених у даному підрозділі, виходячи із потреби впорядкування понятійно-категоріального апарату дискурсу агресії й агресивності у сучасній соціальній філософії та низці суміжних галузей соціогуманітарного знання на тлі наявної порівняно глибшої розробленості феномену агресії та недостатньої розробленості проблематики агресивності.

Підрозділ 1.2 – «Термінологічна взаємодія «агресія-агресивність» у проблемному полі соціальної філософії» – присвячено спробі розкрити відмінності сутнісних ознаки феноменів агресії та агресивності в соціально-філософському дискурсі, а також концептуалізувати діалектику їх термінологічної взаємодії. Методологічним орієнтиром виступила потреба подальшого теоретичного впорядкування категоріального апарату дискурсу агресії та агресивності, у якому амбівалентний характер носить співвідношення понять «агресія» та «агресивність». Даний амбівалентний характер посилений як семантичною розмитістю поняття «агресивність» (агресивність як психологічна властивість індивіду; агресивність, як рішуча готовність суб'єкту до агресивних дій у різних ситуаціях; агресивність як здатність особистості грубо порушувати межі норм поведінки тощо), так і неоднозначній визначеності фундаментальних понять психологічної науки, що, легітимізувало надмірність методологічних підходів до розуміння поняття «психічна норма», «межі поведінки» тощо.

У підрозділі вдалося обґрунтувати тезу, згідно якої феномен агресивності найбільш коректно варто інтерпретувати як стійку рису особистості, що виявляється у дієвому виявленні нетерпимості до інших точок зору чи поведінки, неприйнятті існуючого стану справ чи речей в колективі, чи в соціумі, їх запереченні та гострому протиставлянні відносно них власної альтернативи (концептуалізовано О. Коломієць), яка має бути доповнена її розглядом в якості маніфестації однієї із фундаментальних невід'ємних потреб особистості – потреби у домінуванні (над іншою особистістю, соціальною групою, природою тощо), а регулятивом її актуалізації виступає складна єдність чинників біологічного, психологічного, соціального та іншого характеру.

Підрозділ 1.3 – «Метафізика та амбівалентна природа агресії» – присвячений дослідженню метафізичних вимірів та амбівалентної природи феномену агресії. Зокрема, вдалося продемонструвати широкий спектр

інтерпретацій метафізичних вимірів агресії від Доби Античності до кінця ХХ ст. Не претендуючи на повноту експлікації метафізичних смислів агресії в історії філософії, було показано: у Добу Античності вважалося, що людина народжується доброю, а протягом життя набуває негативних рис; Середньовічна філософія інтерпретувала агресію у контексті положень християнської етики; на вирішальній ролі соціокультурного оточення також акцентує увагу концепція «*tabula rasa*» Дж. Локка; І. Кант інтерпретує агресію у контексті проблеми моралі; виправданні агресії у суспільстві у теорії Ф. Ніцше; З. Фройд інтерпретував агресію через концепти Еросу та Танатосу тощо. Вдалося показати, що переважна більшість із запропонованих філософами та психологами концепцій визначення природи, закономірностей та сутності агресії не втрачає актуальності й станом на початок ХХІ ст., і може бути евристично застосована в якості методології дослідження агресивності у сучасній соціокультурній динаміці. Разом із тим, широта підходів до розуміння метафізичних засад феномену агресії загострює проблему їх використання, актуалізуючи проблему еkleктичності дослідницьких інструментів, що може поставати джерелом отримання необґрунтованих теоретичних положень. Навіть більше, поставати інструментом обґрунтування маніпулятивних теорій агресії у сучасному суспільстві з метою виправдання проявів агресивності чи легітимізації соціальних теорій агресивного гатунку.

Ускладненого характеру для проведення соціально-філософського аналізу дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці надає амбівалентна природа агресії. Широта методологічних підходів, наявних у історії філософії, яка надає процесам обґрунтування теоретико-методологічних засад ускладненого характеру, резонує із амбівалентною природою досліджуваного феномену, поглиблюючи невизначеність дослідницьких стратегій феномену агресії у сучасній культурі. Жодна із досліджених стратегій не може бути інтерпретована нами в якості універсального методологічного інструменту, носячи складний контекстуальний характер та вимагаючи високої методологічної культури при застосуванні. Отже, вирішене у підрозділі дослідницьке завдання дозволило виявити ускладнений характер пошуку універсальних стратегій дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці, продемонструвати їх контекстуальність та акцентувати увагу на наявності можливостей для виправдання проявів агресивності чи обґрунтування соціальних теорій агресивного гатунку шляхом свідомого застосування неевристичних до дослідницьких контекстів методологічних підходів.

Підрозділ 1.4 – «Форми соціальної репрезентації феномену агресії» – є спробою систематизувати форми репрезентації агресії у сучасному суспільстві. У ньому вдалося продемонструвати широкий спектр форм соціальної репрезентації агресії, представлених бінарними позиціями «активна-пасивна», «вербальна – невербальна», «вроджена-набута», «пряма-прихована» тощо. Дані форми соціальної репрезентації агресії активно вживаються у дискурсі агресії, переважно, з початку ХХ ст., а їхньою розробкою займались класики теорії агресії (К. Лоренц, З. Фройд, К.-Г. Юнг та ін.). В той же час, у сучасній

соціокультурній динаміці відбуваються складні процеси трансформаційного характеру, детерміновані процесами розбудови глобального постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, яке пропонує нові світоглядні орієнтації технократичного, прагматичного, інструментального характеру.

Нова соціальна архітектура, із властивою їй орієнтацією на зазначені цінності, логічно ініціює ревізію поглядів щодо ролі феномену агресії у новому соціальному порядку. Гуманітарні науки, соціальна філософія зокрема, у відповідь на зазначений соціальний запит, пропонують нові підходи щодо розуміння агресії та форм її соціальної репрезентації, пропонуючи концепти «позитивна агресія», «інструментальна агресія» тощо. На нашу думку, зазначені концепти дистанціюють дослідників від традиційного негативного ставлення до феномену агресії та дають змогу «вмонтувати» агресію у соціальні взаємини, коли агресія може бути виправданою, якщо вона буде слугувати забезпеченням для реалізації технократичних соціокультурних тенденцій.

У другому розділі – **«Соціокультурний простір актуалізації феномену агресії»** – послідовно розглянуто проблеми виявлення специфіки агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії, розкриттю сутності мобінгу як форми актуалізації агресії у соціальній групі та обґрунтуванню механізмів його мінімізації, а також спробі концептуалізувати особливості феномену агресії у соціокультурному просторі сім'ї.

Підрозділ 2.1 – «Інтерперсональна взаємодія як простір реалізації агресії» – присвячено спробі виявити специфіку агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії. Зокрема, предметом аналізу постали особливості агресивної взаємодії у системі «особистість-особистість» в умовах сучасної соціокультурної динаміки. Зважаючи на характер трансформаційних процесів, що охоплюють переважну більшість сфер буття людини, методологічним орієнтиром розгортання частини дослідження постало твердження, що ключовими детермінантами динаміки трансформаційних процесів виступають складні процеси глобалізації та антиглобалізації, а також зрушення, пов'язані із утвердженням постіндустріального (інформаційного, знаннєвого, мережевого, смарт тощо) суспільства. Ускладнений, суперечливий характер зазначені процеси носять у соціокультурному просторі України, посилюючись особливостями модернізації українського суспільства, пов'язаними із подоланням пострадянської (постколоніальної, посттоталітарної, посткомуністичної тощо) спадщини.

Ставлячи за мету здійснити «огляд порядку денного» не тільки сучасних особливостей агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії, але й стратегій її мінімізації та упередження, вдалося продемонструвати, що сучасна доба є носієм широкого спектру чинників, здатних розширити традиційні уявлення щодо агресії, що актуалізується у процесах міжособистісної взаємодії. Зокрема, традиційні детермінанти актуалізації агресії (за К. Лоренцом, З. Фройдом та ін.), пов'язані зі зміною статусних ролей, вродженою потребою панування, психічними патологіями тощо,

доповнюються гострими протиріччями, які виникають у боротьбі дискурсів глобалізації та антиглобалізації, традицій та інновацій, модернізації та демодернізації тощо, носіями яких є конкретні особистості. Зазначений факт актуалізує проведення масштабних досліджень щодо можливостей мінімізації агресії при взаємодії у системі «особистість-особистість», враховуючи суперечливий характер соціокультурної динаміки в українському суспільстві, в яких би плідно були застосовані методологічні підходи сучасних глобалізаційних теорій, суспільних концепцій (інформаційне суспільство тощо), постколоніальних студій та ін.

У підрозділі 2.2 – «Мобінг як агресія у соціальній групі» – авторка ставила за мету розкрити сутність мобінгу як форми актуалізації агресії у соціальній групі та обґрунтувати механізми його мінімізації. Соціально-філософська концептуалізація сутності мобінгу як агресії у соціальній групі (агресивних стратегій спілкування, прагнення перерозподілу статусних ролей тощо), яка систематично реалізується одним або більше членом соціальної групи у форми фізичного та психологічного тиску дозволила обґрунтувати механізми його мінімізації. Зокрема, розглянувши форми прояву мобінгу (горизонтальний та вертикальний, свідомий та стихійний тощо), були обґрунтовані ключові елементи механізму, здатного постати ефективним інструментом мінімізації проявів цієї форми агресивної поведінки. Вдалося продемонструвати, що основу механізму мінімізації мобінгу складають підходи щодо підвищення рівня раціоналізації інтерперсональної взаємодії у соціальній групі, зокрема, забезпечення взаємодії у соціальній групі на визначених усіма членами групи засадах, адекватності оцінки результатів діяльності тощо.

Також важливою складовою механізму є створення умов для об'єктивної самооцінки усіх членів соціальної групи, які б сприяли подоланню комплексів, низької чи, навпаки, завищеної самооцінки членів соціальної групи тощо. Важливе місце у забезпеченні неагресивної інтерперсональної взаємодії у соціальній групі відводиться створенню можливостей для самореалізації особистості, що забезпечується прозорою системою ієрархій та статусів у групі, високою «проникненістю» соціальних рівнів (можливості справедливо отримати вищу статусну роль). Особлива увага для забезпечення мінімізації мобінгу відводиться потребі реалізації принципів «м'якого менеджменту» – створення сприятливого психологічного клімату у соціальній групі, дистанціювання від авторитарних (репресивних) управлінських стилів тощо), а також потребі у постійній діагностиці агресивних світоглядно-психологічних орієнтацій членів соціальної групи із подальшим унеможливленням їх актуалізації.

Підрозділ 2.3 – «Сім'я як специфічний соціокультурний простір актуалізації агресії» – концептуалізує особливості феномену агресії у соціокультурному просторі сім'ї. У соціальній групі, зазвичай, домінує владний дискурс, бажання мати лідерську позицію в ній. Відповідно, унормувати протиріччя, надати раціональні механізми мінімізації та упередження агресії у соціальній групі виглядає здійсненим завданням. В той же час, у сім'ї як соціальній групі, реалізуються низка складних дискурсів із відповідними

агресивними викликами (владного – за роль голови сім'ї; гендерного – у подружніх взаєминах та взаєминах із дітьми; ейджизму – у взаєминах між різними поколіннями) тощо. Отже, сім'я є специфічним соціокультурним простором реалізації агресії, а пошук ефективних засобів її подолання носить набагато складніший характер.

Окрім цього, у сім'ї, як окремому соціокультурному феномені, в умовах сучасних соціокультурних трансформацій, відбуваються складні процеси (змінюється статусна роль жінки у сім'ї; виникають одностатеві сім'ї; трансформуються компенсаторні функції сім'ї тощо), що призводить до набуття традиційними стратегіями упередження агресії у сім'ї неефективного статусу. У підрозділі вдалося продемонструвати, що, наближаючись до світових цивілізованих стандартів у розумінні сутності сім'ї, українське суспільство поки що не змогло запропонувати нових стратегій упередження агресії у сім'ї, ефективних для специфічного українського соціокультурного ландшафту.

У третьому розділі – «Соціальні практики мінімізації та упередження агресії у сучасному суспільстві» – послідовно вирішуються дослідницькі завдання, спрямовані на виявлення потенціалу ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії; аналіз ролі мистецтва як чинника упередження агресивності та розкриття можливостей соціального катарсису у розв'язанні конфліктів; демонстрацію специфіки релігії як детермінанти рівня агресивності у сучасному суспільстві.

Підрозділ 3.1 - «Ритуал та антропотехніка як засіб управління агресією» – зосереджує увагу на виявленні потенціалу ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії. В підрозділі авторка виходила із розуміння ритуалу в його широкому розумінні, не стільки в якості атрибуту релігійно-обрядової діяльності, скільки в якості особливого, впорядкованого демонстративного способу поведінки, який є присутнім у будь-якому суспільстві. Авторка усвідомлювала, що для архаїчних та домодерних суспільств ритуал мав особливе значення у забезпеченні відповідної соціальної архітектури, проте, він не втрачає своєї ролі і в сучасному суспільстві. Аналізуючи потенціал ритуалу щодо упередження та мінімізації агресії, вдалося продемонструвати, що у сучасному суспільстві ритуал залишається важливим інструментом унормування соціального життя. Не втрачаючи свого метафізичного сенсу (ритуал як наближення до сакрального), в умовах сучасної соціокультурної динаміки він все частіше набуває значення культурно-стандартизованого набору дій, коли ритуалізована поведінка отримує важливий статус у процесі забезпечення соціальної впорядкованості, постає важливим інструментом відтворення соціальних зразків. Ритуал постає можливістю трансформації агресивних психологічних станів через власну екзистенційну наповненість для його учасників: шляхом ритуалізації, раціонального підпорядкування правилам, агресія може бути трансформована у соціально корисну діяльність. Прикладом ритуалізованої соціальної практики, здатної мінімізувати зростання проявів агресії у сучасному суспільстві виступає спорт, який у моральних інтерпретаціях уособлює простір реалізації прагнення до

самовдосконалення, в той самий час, завдяки змагальній природі, постає ритуалізованим, соціально унормованим фізичним конфліктом.

Феномен антропотехніки як специфічної впорядкованої практичної діяльності людини є сучасним концептом, концептуалізованим у контексті заявленого низкою представників сучасної соціальної філософії антропотехнічного повороту, одного з варіантів культурологічного повороту (найбільш рельєфно концепт обґрунтовано П. Слотердайком). Антропотехніка дозволяє особистості, після попередніх процедур самоопису та самокритики, здійснити систематичне, ритуалізоване викорінення деструктивних світоглядних орієнтацій особистості, гармонізувати взаємини із іншими суб'єктами, отримати контроль над власним «темним боком людської природи». Концепт антропотехніки пропонує розглядати людину як безпосереднього суб'єкта самовдосконалення, здатного долати соціальну інерцію, притаманну сучасному суспільству: реалізуючи філософію повсякденних тренувань (антропотехнік) ментальності та тіла, людина перетворює себе на шляху викорінення деструктивних рис, деавтоматизації людської діяльності, ревізії наявних габітусів – здійснює безпосередню трансформацію людської природи. Однією із ключових ідей антропотехнічного повороту, що дозволяє стверджувати його можливості в мінімізації агресії у суспільстві, є теза щодо утопічності реформування суспільного життя, накладання обмежень «ззовні» (з боку політико-правових інститутів тощо), якщо вони не резонують із реальними процесами трансформацій людської природи: відповідно, розбудова неагресивного суспільства, в першу чергу, починається зі зменшення агресивності конкретної особистості. У понятійному апараті теоретиків антропотехнічного повороту активно вживається концепт «антропологічна чистка» – виявлення негативних рис чи світоглядних орієнтацій особистості та їх викорінення шляхом трансформації повсякденних практик: потенціал антропотехнік полягає у можливості самозаглиблення особистості, усвідомлення себе як суб'єкту агресії із подальшою реалізацією системи антропологічних практик, спрямованих на викорінення агресії із буттєвого горизонту особистості.

У підрозділі 3.2 – *«Мистецтво та соціальний катарсис як засіб упередження та розв'язання конфліктів»* – авторкою акцентовано увагу на потребі аналізу можливостей мистецтва у зменшенні агресії саме у контексті складної сучасної соціокультурної динаміки, ревізії його можливостей у поширенні ідей неагресивної міжособистісної взаємодії. У своєму традиційному розумінні, мистецтво зберігає свій потенціал в якості інструменту розв'язання протиріч буття людини у неагресивний спосіб. З іншого боку, характер сучасних протиріч, ініційований процесами утвердження глобалізованого постіндустріального суспільства, формулює оновлений горизонт чинників агресії у сучасному суспільстві, актуалізуючи необхідність соціально-філософської рефлексії щодо статусу мистецтва як універсального чинника зменшення агресії у суспільстві. Іншим полюсом виступає трансформація сутності мистецтва (виникнення та популяризація нетрадиційних, часто, маргінальних його форм тощо), а також концептуальне

оновлення дисциплінарних меж сучасної естетики, яка починає інтерпретуватись в якості некласичного та постнекласичного феномену: відповідно, оновлені мистецтво та естетика проблематизують свій статус в якості чинника розв'язання протиріч міжособистісної взаємодії, актуалізуючи потребу дослідження зазначеного статусу. Некласична та постнекласична естетика пропонують, переважно, опозиційний проект естетики, ставлячи під сумнів можливості мистецтва в упередженні агресії.

У традиційному мистецтві та естетиці одним із евристичних інструментів розв'язання суперечностей виступає концепт катарсису, актуалізація якого під впливом мистецтва дозволяє трансформувати трагізм та жорстокість у переживання екзистенціальів співчуття, прощення та покаєння, творення простору актуалізації почуттів краси, гармонії та порядку. Природа катарсису у традиційній естетиці полягала у подоланні себе повсякденного при «зустрічі» із мистецьким твором, в екзистенціально забарвленому прориві до справжнього буття шляхом розв'язання протиріч трагізму та радості, відчаю та гордості тощо. Оновлення канонів естетичної науки ставить під сумнів можливості катарсисних практик у мінімізації агресії в сучасному суспільстві, перспектив використання зазначеної естетичної емоції як одного з вищих видів духовної активності особистості на шляху утвердження суспільства неагресивної природи. Сучасне мистецтво дозволяє говорити про феномен антикатарсису, що актуалізується через почуття агресії, відчуження, гніву, приниження, безвиході та, антиномічно до катарсису, не сприяє гармонізації внутрішнього світу людини, поглиблює хаос та дисгармонію в ньому.

Одним із феноменів, здатних збагатити інструментарій пошуку стратегій забезпечення сучасного суспільства від подальшого утвердження ідеалів агресії у соціальній практиці постає концепт соціального катарсису. У цьому концепті поняття «катарсис» вживається у метафоричному, широкому сенсі, як екзистенційно насичений процес переходу на якісно новий світоглядний рівень шляхом переживання значущих для конкретної особистості подій та очищення від деструктивних ціннісних орієнтацій. Соціальний катарсис, виходячи із цього, означає широке залучення соціальних об'єктів у трансформативні процеси, спрямовані на переосмислення соціокультурного досвіду та утвердження гармонії та краси в якості ключових детермінант соціального буття, здатний поставати інструментом розв'язання протиріч сучасної соціокультурної динаміки. У зазначеному метафоричному розумінні концепт катарсису втрачає свій проблематизований статус як складової сучасного естетичного дискурсу, а соціальний катарсис постає теоретичним концептом, що плідно може бути застосованим для гармонізації конфліктних ситуацій та мінімізації агресії на соціальному рівні (міжкультурна комунікація, постколоніальні виклики, дискримінації, загрози військової конфронтації тощо). Проте, не претендуючи на універсальність концепту, обґрунтована потреба пошуку стратегій соціального катарсису для конкретних конфліктогенних протиріч, що складаються в умовах сучасної соціокультурної динаміки, в першу чергу, з використанням методологічного інструментарію сучасної соціальної філософії.

Підрозділ 3.3 – «Релігія як детермінанта рівня агресивності у сучасному суспільстві» – присвячено демонстрації специфіки релігії як детермінанти рівня агресивності у сучасному суспільстві виходячи із факту, що вона в усі часи становила собою важливий чинник впливу на агресію у суспільстві. Виходячи із положень християнської етики та етичних положень інших світових релігій, релігія має транслювати цінності примирення, прощення, скромності тощо, здатні убезпечити особистість від проявів агресії. В той же час, історія демонструє здатність релігії як інституціолізованого феномену поставати ініціатором масових, інституціоналізованих насильницьких актів, таких як хрестові походи, релігійний фанатизм та фундаменталізм, інквізиція тощо. У підрозділі зауважено, що досліджуючи потенціал релігії в упередженні агресії, варто враховувати її амбівалентний характер: з одного боку, вона є чинником активізації та, в той самий час, мінімізації агресії у суспільстві.

Релігія ініціює конфлікти та агресію в результаті непродуктивного розв'язання міжконфесійної дихотомії за принципом «свій-чужий». В умовах сучасної соціокультурної динаміки, саме раціоналізація міжконфесійних відносин, всупереч апеляції до догматичних засад різних конфесій, здатна мінімізувати агресивне міжконфесійне протистояння та сприяти поглибленню діалогу між ними. Надмірна спекуляція в межах бінарної опозиції «свій-чужий» намагається апелювати до архаїчної свідомості, маргіналізуючи раціональні моделі розв'язання протиріч релігійного характеру. Важливим на сьогодні є компліментарне доповнення раціональними механізмами сфери релігії із подальшим розгортанням релігійного життя сучасного суспільства на більш раціональних засадах. Раціональність у релігійній сфері здатна унеможливити загрози демодернізації, екстремізму та фундаменталізму, допомогти раціонально визначити потенційну конфліктну ситуацію та розв'язати її без апеляції до релігійних догм. Таке поєднання здатне забезпечити і прагматичний, і аксіологічний виміри цивілізаційного поступу без проявів агресії, створити простір актуалізації такого складного явища, яким є релігійна толерантність.

Світові релігії здатні актуалізувати власний потенціал в якості інструментів поширення ідеалів добра, планетарної етики тощо, імплементуючи підходи мультикультуралізму із його правом на культурну та релігійну самоідентифікацію, із декларованою орієнтованістю на мирне продуктивне співіснування в межах єдиного глобального соціокультурного простору. Історія релігії демонструє конфліктогенну ситуацію в межах бінарної опозиції «свій-чужий», а глобальний світ сприяє її загостренню, проте саме на її пом'якшенні акцентовані аксіологічні пріоритети концепції мультикультуралізму, створюючи справді сприятливі умови для реалізації принципів релігійної толерантності.

У четвертому розділі – **«Потенціал освіти в упередженні та подоланні агресивності особистості»** – послідовно аналізуються можливості освітнього гуманізму в упередженні формування агресивних світоглядних орієнтацій, концептуалізується освітня стратегія упередження агресивності дітей та

підлітків, а також здійснюється обґрунтування механізму подолання агресивності сучасних студентів.

Підрозділ 4.1 – «Гуманістичний етос освіти як засіб упередження агресивності» – присвячений виявленню можливостей освітнього гуманізму в упередженні формування агресивних світоглядних орієнтацій. Користуючись методологічними підходами соціальної філософії та філософії освіти, у підрозділі продемонстровано потребу у концептуалізації цілісної наскрізної освітньої стратегії, орієнтованої на формування цілісної особистості – активного суб'єкта цивілізаційного поступу, який у своїй діяльності дистанціюється від проявів агресії на користь потреби у раціональному розв'язанні протиріч соціальної практики, спираючись на ідеї толерантності, діалогу тощо. Спроби досягнути потребу пошуку ефективних стратегій упередження та подолання агресивності за допомогою освітніх механізмів продемонстрували, що у сучасних соціальних концепціях постіндустріального, інформаційного, знаннєвого суспільства, освіта логічно розуміється в якості необхідної умови якісної інтеграції особистості до пропонованого соціального порядку з технократичних позицій. У той же час, переважно на периферії дослідницького дискурсу залишаються питання відповідності освіти не тільки утилітарним вимогам суспільства нового типу, але й її можливості щодо утвердження у суб'єктів освіти розвинених навичок розв'язання протиріч сучасної соціальної динаміки у неагресивний спосіб.

Ефективними в даному контексті виглядають неklasичні педагогічні стратегії (педагогіка трансгресії, визвольна педагогіка П. Фрейре тощо), аксіологічним пріоритетом яких є потреба у набутті особистістю життєвих орієнтацій на подолання агресивних інтенцій, на вирішення колізій інтерсуб'єктивної взаємодії на засадах діалогу та толерантності, на можливість виходу (трансгресії) за межі наявного культурного досвіду з метою досягнення консенсусу тощо. Модернізаційні кроки у галузі освіти на усіх її рівнях демонструють дистанційованість від потреби формування зазначеного типу особистості – відбувається планомірне скорочення обсягів вивчення дисциплін гуманітарного циклу, предметом гострих суперечок постають питання щодо ролі філософії та інших дисциплін при підготовці сучасної молоді, поглиблюючи небезпеку демодернізації у освіті, ознакою чого, логічно, буде подальша її неспроможність давати ефективну відповідь на загрози утвердження соціального устрою із високим рівнем агресивності.

У підрозділі 4.2 – «Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу» – здійснюється концептуалізація освітньої стратегії упередження агресивності дітей та підлітків. Авторка виходила із усвідомлення, що дошкільна та шкільна освіта виступають важливими соціокультурними феноменами, які здатні впливати на кількісні та якісні характеристики агресивності особистості. Саме вони є за своїм покликанням дієвими засобами утвердження світоглядних та психологічних механізмів, здатних регулювати характер діяльності дитини чи підлітка, надаючи їй агресивного чи неагресивного характеру. Даний підхід відповідним чином відображений у законодавчій базі в галузі освіти: декларується, що потреба у вихованні

толерантної, гуманістично-орієнтованої особистості є одним із фундаментальних принципів освіти для дітей та підлітків. Разом із тим, соціокультурний український ландшафт та складні процеси утвердження глобального суспільства надають безпосереднім процесам мінімізації агресивності змісту, сповненого колізій.

До того ж, вдалося продемонструвати, що стратегії подолання агресивності мають дистанціюватись від одновимірного трактування проблеми, коли причиною агресії вважаються фізіологічні, психологічні особливості суб'єктів виховання, або особливості сімейного виховання, або якості виховного супроводу у навчальному закладі тощо. Отже, зазначена стратегія має на теоретично обґрунтованому рівні поєднувати можливості низки теорій упередження та подолання агресивності (теорія контролю, катарсису тощо), враховувати широкий спектр чинників актуалізації агресивних інтенцій у дітей та підлітків (психологічні, фізіологічні, культурно-релігійні тощо) аби мати ефективний характер в умовах складної сучасної соціокультурної динаміки, яка також має місце й у шкільній та дошкільній освіті: зазначена стратегія має поставати не в якості «закритої» системи обмежень із відомою кількістю чинників, а бути здатною демонструвати евристичність на засадах відкритості та з урахуванням багатовимірності потенційних загроз утвердження агресії у освітньому середовищі шкільної та дошкільної освіти.

Підрозділ 4.3 – «Стратегії подолання агресивності студентів у сучасній вищій освіті» – присвячений обґрунтуванню механізму подолання агресивності сучасних студентів. У підрозділі нам вдалося розглянути «порядок денний» проблеми мінімізації та упередження агресивності із використанням потенціалу сучасної вищої освіти. Методологічним орієнтиром проведеного аналізу виступила потреба долучити до традиційних уявлень про можливості вищої освіти в упередженні агресивності, специфіку, ініційовану поширенням практик дистанційної (віртуальної, відкритої) освіти у відповідь на розвиток інформаційних технологій, а також особливостями сучасного освітнього процесу в університетах, детермінантою виникнення яких є масштабні процеси глобалізації. Вдалося показати, що пошук стратегій вищої освіти, здатних ефективно протидіяти утвердженню агресивних життєвих орієнтацій студентів носить ускладнений характер – досліджуване проблемне поле набуває нових (по відношенню до підходів класичної теорії агресивності) абрисів, а безпосередня актуалізація агресивності набуває нових форм, збагачуючись сучасними соціокультурними феноменами та антропологічними практиками глобалізованого інформаційного суспільства. Евристичним, за даних умов, виглядає пошук стратегій, які б не спирались на конкретні механізми протидії наперед визначеним формам агресивності у освітньому просторі, адже складна нелінійна соціальна динаміка формує нові та непередбачувані в зазначеному плані виклики. Гідно зустріти виклики поширення ідей агресивності здатна університетська освіта, яка спирається на імператив діалогічної взаємодії, потребу розбудови гнучкості мислення та підтримку відкритості світоглядних орієнтацій.

У п'ятому розділі – «**Праксеологічні аспекти подолання агресії в умовах українських соціокультурних трансформацій**» – послідовно вирішуються завдання концептуалізації системи соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця, обґрунтування комунікативних стратегій, орієнтованих на упередження проявів агресії в українському суспільстві, а також на дослідження викликів гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій.

У підрозділі 5.1 – «*Соціокультурні детермінанти агресивності сучасного українця*» – здійснено спробу концептуалізувати систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця. Вдалося продемонструвати, що динаміка зростання рівня агресивності, з одного боку, резонує із процесами цивілізаційних змін, характер яких визначають процеси утвердження глобального інформаційного суспільства. З іншого боку, рівень агресивності українців перебуває у прямій залежності від протиріч, які мають місце у конкретному соціокультурному ландшафті України, обумовлені низкою особливостей історичного, геополітичного тощо гатунку. Концептуалізуючи специфіку зростання агресивності у контексті загальносвітових тенденцій, вдалося продемонструвати, що завдяки включеності України у трансформаційні процеси, окреслені європейсько-орієнтованим (глобалізаційним) проектом, у суспільстві відбувається загострення протиріч розбудови суспільства, сутність яких описують бінарні позиції «глобальне-локальне», «європейське-національне» тощо. Характеризуючи стан українського суспільства як перехідний (транзитний), виглядає обґрунтованою теза, що в українському суспільстві відбувся відхід від світоглядних орієнтацій тоталітарного радянського суспільства, проте, станом на сьогодні, не відбулося остаточного утвердження нової світоглядної картини: сам факт транзитності суспільства апелює до незавершеності утвердження нової соціальної світоглядної картини, що, логічно, ініціює соціальну нестабільність та підвищує рівень агресивності у суспільстві через недостатню легітимізацію якісно нового стану суспільства, нової соціальної архітекτονіки. На тлі недостатньої ефективності модернізаційного процесу в суспільстві, панівний характер отримують нігілістичні, патерналістські настрої, романтизація минулого тощо. До того ж, ідеал глобалізації, який виглядає у розширенні можливостей для актуалізації особистості у новому світовому порядку, в українському варіанті спрацьовує згідно закону Матфея (розширення можливостей сприяє лише поглибленню розриву між успішними країнами чи прошарками населення, та менш успішними), поглиблюючи депресивні настрої у суспільстві в цілому.

Беручи до уваги протиріччя, які мають місце у конкретному соціокультурному просторі України, вдалося продемонструвати, що високий рівень агресивності українців також спричинений історичними передумовами та актами сучасної зовнішньої агресії геополітичного характеру. Аналіз продемонстрував наявність широкої дискусії щодо постколоніального (пострадянського, посттоталітарного тощо) статусу України у філософських, політичних та історичних дослідженнях. Спільним фундаментом зазначених спроб концептуалізувати протиріччя модернізації України, виступає

усвідомлення гострих, агресивних суперечностей низки пануючих у суспільстві дискурсів. Дистанціюючись від глибокої теоретичної оцінки потенціалу постколоніальних студій чи інших теоретичних концептів для окреслення протиріч сучасної суспільної динаміки, здається можливим діагностувати глибоко суперечливий характер процесів державотворення (націєтворення) на сучасному етапі, характеризуючи боротьбу низки дискурсів, що склались історично, як агресивний. При цьому, евристичним виглядає звернення до концепту позитивної агресивності, природа якої докладніше нами розглянута у першому розділі. Позитивна агресивність виступає механізмом самозахисту в умовах масштабної зовнішньої геополітичної агресії різної природи (військової, гібридної тощо), яка становить загрозу збереження державності та культурної ідентичності: в українському суспільстві підвищується рівень агресивності, яка виступає закономірним механізмом консолідації суспільства перед обличчям відкрито маніфестованих чи прихованих загроз.

Підрозділ 5.2 – «Комунікативні стратегії упередження агресії на сучасному етапі розвитку української суспільства» – присвячений обґрунтуванню комунікативних стратегій, орієнтованих на упередження проявів агресії в українському суспільстві. Авторка виходила із усвідомлення, що універсальною мультидисциплінарною стратегією протистояння агресії є діалог, якісну розробку якої з точки зору філософії репрезентують положення філософії діалогу, комунікативної філософії, репрезентовані роботами К.-О. Апеля, М. Бахтіна, М. Бубера, Ю. Габермаса та ін. Разом із тим, характер сучасної соціокультурної динаміки та природа агресивних протиріч суспільного розвитку в Україні продемонстрували, що існує потреба конкретизації безпосередніх комунікативних стратегій упередження проявів агресії в українському соціокультурному просторі, які б врахували культурно-історичні особливості, а також поточні виклики цивілізаційного (глобалізація, геополітика тощо) та технологічного характеру (утвердження нового соціального порядку інформаційно-знаннєвого типу) тощо.

Ускладнений характер утвердження України в якості європейської країни та пов'язані із цим протиріччя геополітичного характеру, які носять для країни військовий характер (анексія Росією Криму, військовий конфлікт на Сході держави) ініціювало умовний поділ населення країни за дихотомічним принципом «або ти друг, або ворог – третього не дано», що постає чинником проявів агресивності, підвищенню поляризованості та напруженості у суспільстві в цілому, які підсилюються нечіткістю стратегій реінтеграції українського суспільства та вадами їх реалізації на практиці. Полярність світоглядних орієнтацій провокує кількісне та якісне підвищення ксенофобних проявів. Якщо ж у проблемному полі соціальної філософії та суміжних соціогуманітарних дисциплін мають бути сформовані стратегії дотримання у суспільстві толерантності, то на Міністерство інформаційної політики, Міністерство освіти та науки тощо покладаються надії щодо практичної реалізації стратегій неагресивного суспільного розвитку в ускладнених зовнішніми чинниками умовах.

Разом із тим, українське суспільство паралельно включено у процеси утвердження постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, в контексті чого комунікативні стратегії упередження агресивності мають враховувати факт опосередкованості сучасної комунікації розвиненими технологіями, засобами масової інформації. В зазначеному плані, існує потреба підвищення рівня освіченості населення не тільки із технологічними можливостями комунікації, але й з етичними принципами комунікації нової природи, а також імплементації підходів, здатних протидіяти спорідненим із цими технологіями деструктивним феноменам (тролінг, гібридні форми пропаганди тощо). Зазначені феномени мають значний вплив на осіб, не здатних раціональним чином вибудувати стратегію комунікації у інформаційно-комунікативному просторі, виступаючи об'єктами маніпулятивних впливів різної спрямованості. Маніпулятивні цілеспрямовані інформаційні впливи активізуються на тлі ірраціональних чинників комунікації, сприяючи активізації агресивності особистості у інформаційно-комунікативному просторі, поглибленню протиріч між представниками українського суспільства всупереч раціональній потребі консолідації зусиль суспільства в цілому перед сучасними викликами.

Підрозділ 5.3 – «Гібридна військова агресія у цивілізаційних стратегіях України» – присвячений соціально-філософській рефлексії викликів гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій. Авторка виходила, що військова агресія є однією із традиційних форм актуалізації агресії у суспільстві. Дослідницькі контексти дисертаційного дослідження, які є релевантними особливостям сучасної військової агресії, дозволили інтерпретувати проблематику зовнішньої військової агресії не тільки у контексті традиційних уявлень, зокрема, використовуючи поняття «гібридність». Було запропоновано авторський проект аналізу викликів гібридної військової агресії у контексті утвердження України в європейському соціокультурному просторі. Військова агресія по відношенню до України, з одного боку, частково евристично може бути відрефлексованою, виходячи із традиційних уявлень про військову агресію. Сучасні військові конфлікти, задля забезпечення власної легітимності та з метою здійснення маніпулятивних впливів, якісно використовують комунікативні можливості сучасного постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства. Евристичним концептом для розуміння механізмів реалізації зовнішньої військової агресії виступає концепт гібридності. Як відомо, гібридна війна спирається на використання внутрішніх протиріч, що штучно створюються у державі, на які спрямована агресія, державою-агресором. Військова агресія гібридної природи плідно користується поляризованістю суспільства, внутрішніми протиріччями розвитку, дискредитацією влади тощо. Реалізувати маніпулятивний потенціал гібридних стратегій дозволяє наявна та підсилена ззовні боротьба панівних у суспільстві дискурсів (глобального та національного, раціонального та ірраціонального, демократичного та тоталітарного тощо).

Разом із тим, концепт гібридності є одним із найбільш проблематизованих у сучасних соціально-філософських дослідженнях та має

розмиту семантику. Додаткової напруженості у концептуалізації гібридних ознак військової агресії додає широта інтерпретацій концепту «гібридність» у повсякденному дискурсі. Виходячи із усвідомленого статусу гібридного характеру зовнішньої агресії, у дисертації запропоновано методологічні орієнтири пошуку практичних стратегій протидії зазначеному типу агресії. Обґрунтовано потенціал теорії гібридності (hybridity studies) для діагностування викликів військової агресії. Теорія гібридності виникла як результат соціально-філософської рефлексії суперечливого характеру реалізації глобалізаційного проекту, процесів модернізації постколоніальних країн, яка пропонує плідні підходи до виявлення гібридних впливів та протидії їм. Завдяки її підходам можна стверджувати, що в Україні, всупереч існуючим дискурсам потреби утвердження державності та національної культури, імплементації європейсько-орієнтованого цивілізаційного та світоглядного проектів, країна-агресор активізує патерналістські настрої та романтизує радянське минуле, прагне популяризувати тезу про Україну як «державу, що не відбулася» (failed state), задіяти ірраціональні механізми прийняття рішень, популяризує «мову ворожнечі». Виглядає доцільним стверджувати, що саме спроба реалізувати домінування деструктивних для українського суспільства дискурсів і створює можливості для поглиблення внутрішніх протиріч, виступаючи потужним інструментом підготовки до військових дій та їх проведення, а протидія їм полягає у систематичній підтримці проукраїнського дискурсу в усіх сферах буття суспільства.

ВИСНОВКИ

Відповідно до сформульованої мети та завдань дисертації, є обґрунтовані підстави сформулювати наступні загальні висновки до роботи:

1. *Прояснено сутність феномену агресії та діалектики термінологічної взаємодії понять «агресія» та «агресивність» у соціально-філософському дискурсі.* Вдалося продемонструвати, що існує багато підходів до розуміння агресивності, проте, жоден з них не пропонує розуміння агресії, яке можна інтерпретувати як вичерпне. Ми не ставили перед собою завдання здійснити авторське формулювання дефініції поняття «агресія», лише концептуалізувавши широкий спектр інтерпретацій його сутності як соціокультурного феномену

Амбівалентний характер співвідношення понять «агресія» та «агресивність» посилено як семантичною розмитістю поняття «агресивність», так і неоднозначною визначеністю фундаментальних понять психологічної науки, що легітимізувало надмірність методологічних підходів до розуміння понять «психічна норма», «межі поведінки» тощо. Обґрунтовано, що феномен агресивності найбільш коректно варто інтерпретувати як стійку рису особистості, що виявляється у дієвому виявленні нетерпимості до інших точок зору чи поведінки, неприйнятті існуючого стану справ чи речей у колективі, чи в соціумі, їх запереченні та гострому протиставленні відносно них власної альтернативи (концептуалізовано О. Коломієць), яка має бути доповнена її

розглядом в якості маніфестації однієї із фундаментальних невід'ємних потреб особистості – потреби у домінуванні (над іншою особистістю, соціальною групою, природою тощо), а регулятивом її актуалізації виступає складна єдність чинників біологічного, психологічного, соціального та іншого характеру.

2. *В результаті експлікації метафізичних закономірностей та амбівалентної природу феномену агресії, продемонстровано ускладнений характер пошуку універсальних стратегій дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці.* Вдалося продемонструвати широкий спектр інтерпретацій метафізичних засад агресії від Доби Античності до кінця ХХ ст. Показано, що переважна більшість із запропонованих філософами та психологами концепцій визначення природи, закономірностей та сутності агресії не втрачає актуальності й станом на початок ХХІ ст., та може бути евристично застосована в якості методології дослідження агресії у сучасній соціокультурній динаміці, актуалізуючи проблему еkleктичності дослідницьких інструментів, що може поставати джерелом отримання необґрунтованих теоретичних положень та поставати інструментом обґрунтування маніпулятивних теорій агресії у сучасному суспільстві з метою виправдання проявів агресивності чи легітимізації соціальних теорій агресивного гатунку. Ускладненого характеру для проведення соціально-філософського аналізу дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці надає й амбівалентна природа агресії. Жодна із досліджених стратегій не може бути інтерпретована нами в якості універсального методологічного інструменту, носячи складний контекстуальний характер та вимагаючи високої методологічної культури при застосуванні.

3. *Уточнено сучасний перелік форм соціальної репрезентації феномену агресії та актуалізовано загрозу ревізії статусу агресивних соціальних практик.* Вдалося продемонструвати широкий спектр форм соціальної репрезентації агресії, представлених відомими бінарними позиціями «активна-пасивна», «вербальна – невербальна», «вроджена-набута», «пряма-прихована» тощо. Паралельно, на тлі складних процесів трансформаційного характеру, які пропонують нові світоглядні орієнтації технократичного, прагматичного, інструментального характеру, здійснюється ревізія поглядів щодо ролі феномену агресії у новому соціальному порядку. Гуманітарні науки, соціальна філософія, зокрема, у відповідь на зазначений соціальний запит, пропонують нові підходи щодо розуміння агресії та форм її соціальної репрезентації, пропонуючи концепти «позитивна агресія», «інструментальна агресія» тощо, дистанціюючи дослідників від традиційного негативного ставлення до феномену агресії, а самі концепти дають змогу «вмонтувати» агресію у соціальні взаємини, коли агресія може бути виправданою, якщо вона буде слугувати забезпеченням для реалізації технократичних соціокультурних тенденцій.

4. *Уточнено особливості агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії з урахуванням суперечливого характеру*

трансформаційних процесів у соціокультурному просторі України. Ставлячи за мету здійснити «огляд порядку денного» сучасних особливостей агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії, та пошук стратегій її мінімізації та упередження, вдалося продемонструвати, що сучасна доба є носієм широкого спектру чинників, здатних розширити традиційні уявлення щодо агресії, посилюючись особливостями модернізації українського суспільства, пов'язаними із подоланням пострадянської (постколоніальної, посттоталітарної тощо) спадщини. Зокрема, вони доповнюються гострими протиріччями, які виникають у боротьбі дискурсів глобалізації та антиглобалізації, традицій та інновацій, модернізації та демодернізації тощо, носіями яких є конкретні особистості, що актуалізує проведення масштабних досліджень щодо можливостей мінімізації агресії при взаємодії у системі «особистість-особистість», в яких би плідно були застосовані методологічні підходи сучасних глобалізаційних теорій, постколоніальних студій тощо.

5. *Запропоновано механізм упередження проявів мобінгу як форми агресії у соціальних групах.* Основу механізму складають: потреба раціоналізації інтерперсональної взаємодії у соціальній групі (забезпечення взаємодії на визнаних усіма членами групи засадах, адекватність оцінки результатів тощо); створення умов для об'єктивної самооцінки (комплекси, низька чи завищена самооцінка членів соціальної групи тощо) та реалізації особистості (прозора система ієрархій та статусів, «проникненість» соціальних рівнів тощо); реалізація принципів «м'якого менеджменту» (створення сприятливого психологічного клімату, дистанціювання від авторитарних (репресивних) управлінських стилів тощо); постійна діагностика агресивних орієнтацій членів соціальної групи із подальшим унеможливленням їх актуалізації.

6. *Виявлено ускладнений характер пошуку стратегій мінімізації та упередження агресії у соціокультурному просторі сучасної сім'ї.* У соціальній групі, зазвичай, домінує владний дискурс, бажання мати лідерську позицію в ній, а унормувати протиріччя, запропонувати раціональні механізми мінімізації та упередження агресії у соціальній групі виглядає здійсненим завданням в цілому. В той же час, у сім'ї як соціальній групі, реалізуються низка складних дискурсів із відповідними агресивними викликами (владного – за роль голови сім'ї; гендерного – у подружніх взаєминах та взаєминах із дітьми; ейджизму – у взаєминах між різними поколіннями тощо). Отже, сім'я є специфічним соціокультурним простором реалізації агресії, а пошук ефективних засобів її подолання носить набагато складніший характер. Окрім цього, у сучасній сім'ї як окремому соціокультурному феномені відбуваються складні трансформаційні процеси (змінюється статусна роль жінки у сім'ї; легітимізуються одностатеві шлюби; трансформуються компенсаторні функції сім'ї тощо), що призводить до набуття традиційними стратегіями упередження агресії у сім'ї неефективного статусу. Наближаючись до світових цивілізованих стандартів у розумінні сутності сім'ї, українське суспільство поки що не змогло запропонувати нових стратегій упередження агресії у сім'ї, ефективних для специфічного українського соціокультурного ландшафту.

7. Виходячи із розуміння ритуалу у його широкому розумінні, вдалося продемонструвати, що не втрачаючи метафізичного сенсу як наближення до сакрального, ритуал все частіше набуває значення культурно-стандартизованого набору дій, отримуючи важливий статус у процесі забезпечення соціальної впорядкованості. Шляхом ритуалізації, раціональному підпорядкуванню правилам, агресія може бути трансформована у соціально корисну діяльність. Феномен антропотехніки як специфічної, ритуалізованої практичної діяльності людини, є сучасним концептом, концептуалізованим у контексті антропотехнічного повороту в сучасній філософії. Концепт антропотехніки пропонує розглядати людину як безпосереднього суб'єкта самокритики та самовдосконалення: шляхом повсякденних тренувань свідомості та тіла (антропотехнік) людина перетворює себе на шляху викорінення деструктивних рис, ревізії наявних агресивних габітусів. Однією із ключових ідей антропотехнічного повороту, що дозволяє стверджувати його можливості в мінімізації агресії у суспільстві, є теза щодо утопічності реформування суспільного життя, накладання обмежень «ззовні» (з боку політико-правових інститутів тощо), якщо вони не резонують із реальними процесами трансформацій людської природи: відповідно, розбудова неагресивного суспільства, в першу чергу, починається зі зменшення агресивності конкретної особистості.

8. Виявлено проблематизований характер мистецтва в упередженні й мінімізації агресії у сучасному суспільстві та обґрунтовано потенціал соціального катарсису як інструменту гармонізації соціальних конфліктів в умовах соціокультурної динаміки. Характер сучасних протиріч формулює оновлений горизонт чинників агресії у сучасному суспільстві, актуалізуючи необхідність соціально-філософської рефлексії статусу мистецтва як універсального чинника зменшення агресії у суспільстві. Іншим полюсом виступає сучасна трансформація сутності мистецтва, а також концептуальне оновлення дисциплінарних меж сучасної естетики. Некласична та постнекласична естетика пропонують, переважно, опозиційний проект естетики, ставлячи під сумнів можливості мистецтва в упередженні агресії. Оновлення канонів естетичної науки ставить під сумнів можливості катарсисних практик у мінімізації агресії у сучасному суспільстві, перспектив використання зазначеної естетичної емоції як одного з вищих видів духовної активності особистості на шляху утвердження суспільства неагресивної природи.

Одним із концептів, здатних збагатити інструментарій пошуку стратегій забезпечення сучасного суспільства від подальшого утвердження ідеалів агресії у соціальній практиці, постає соціальний катарсис. У ньому катарсис вживається у метафоричному, широкому сенсі, як екзистенційно насичений процес переходу на якісно новий світоглядний рівень шляхом переживання значущих для конкретної особистості подій та очищення від деструктивних ціннісних орієнтацій. Соціальний катарсис означає широке залучення соціальних об'єктів у трансформативні процеси, спрямовані на переосмислення соціокультурного досвіду і утвердження гармонії та краси в якості ключових

детермінант соціального буття, здатний поставати інструментом розв'язання протиріч сучасної соціокультурної динаміки. Соціальний катарсис постає теоретичним концептом, що плідно може бути застосованим для гармонізації конфліктних ситуацій та мінімізації агресії на соціальному рівні (міжкультурна комунікація, дискримінації тощо). Обґрунтована потреба пошуку стратегій соціального катарсису для конкретних конфліктогенних протиріч, що складаються в умовах сучасної соціокультурної динаміки з використанням методологічного інструментарію сучасної соціальної філософії.

9. *Встановлено амбівалентний характер впливу релігії на подолання агресивних тенденцій у сучасному суспільстві.* Виходячи із положень християнської етики та етичних положень інших світових релігій, релігія має транслювати цінності примирення, прощення, скромності тощо, здатні забезпечити особистість від проявів агресії. В той самий час, історія демонструє здатність релігії як інституціолізованого феномену поставати ініціатором масових, інституціоналізованих насильницьких актів, таких як хрестові походи, релігійний фанатизм, інквізиція тощо. Релігія ініціює конфлікти та агресію в результаті непродуктивного розв'язання протиріччя за принципом «свій-чужий». На нашу думку, саме раціоналізація міжконфесійних відносин, всупереч апеляції до догматичних засад різних конфесій, здатна мінімізувати агресивне міжконфесійне протистояння та сприяти поглибленню діалогу між ними.

Важливим на сьогодні є компліментарне доповнення сфери релігії раціональними механізмами із подальшим розгортанням релігійного життя сучасного суспільства на оновлених засадах, мінімізуючи загрози демодернізації, екстремізму та фундаменталізму. Таке поєднання здатне забезпечити і прагматичний, і аксіологічний виміри цивілізаційного поступу без проявів агресії, створити простір актуалізації такого складного явища, яким є релігійна толерантність. У глобальну добу, світові релігії здатні актуалізувати власний потенціал в якості інструментів поширення ідеалів добра, планетарної етики тощо, імплементуючи підходи мультикультуралізму із його правом на культурну та релігійну самоідентифікацію, а результатом поєднання раціональних підходів та мультикультурної ідеології здатні забезпечити сприятливі умови для реалізації принципів релігійної толерантності.

10. *Модернізаційні процеси у системі освіти мають врахувати потребу розбудови освіти з урахуванням потреби мінімізації та упередження агресивності тих, хто навчається.* Вдалося продемонструвати потребу у концептуалізації наскрізної освітньої стратегії, орієнтованої на формування цілісної особистості – активного суб'єкта цивілізаційного поступу, який дистанціюється від проявів агресії та спирається на ідеї толерантності, діалогу тощо. У сучасних суспільних теоріях, освіта логічно розуміється в якості необхідної умови інтеграції особистості до пропонованого соціального порядку з технократичних позицій. Модернізаційні кроки у галузі освіти на усіх її рівнях демонструють дистанційованість від потреби формування зазначеного типу особистості – відбувається планомірне скорочення обсягів вивчення дисциплін гуманітарного циклу, поглиблюючи небезпеку демодернізації у

освіті. Ефективними в даному контексті виглядають неklasичні педагогічні стратегії (педагогіка трансгресії, визвольна педагогіка П. Фрейре тощо), аксіологічним пріоритетом яких є потреба у набутті особистістю життєвих орієнтацій на подолання агресивних інтенцій, на продуктивне розв'язання колізій інтерсуб'єктивної взаємодії, на можливість виходу (трансгресії) за межі наявного культурного досвіду з метою досягнення консенсусу тощо.

11. *Визначені напрямки модернізації дошкільної та шкільної освіти в якості сучасних інструментів упередження агресивності дітей та підлітків.* Виявлено декларативний характер принципів упередження агресивності у сучасному освітньому законодавстві, що поглиблюється специфікою соціокультурних трансформацій, надаючи безпосереднім процесам мінімізації агресивності в освіті змісту, сповненого колізій. Вдалося продемонструвати, що стратегії подолання агресивності мають дистанціюватись від одновимірного трактування проблеми, коли причиною агресії вважаються фізіологічні, психологічні особливості суб'єктів виховання, або особливості сімейного виховання, якість виховного супроводу у навчальному закладі тощо. Освітня стратегія має поставати не в якості «закритої» системи обмежень із відомою кількістю чинників, а бути здатною демонструвати евристичність на засадах відкритості та з урахуванням багатовимірності потенційних загроз утвердження агресії у освітньому середовищі шкільної та дошкільної освіти.

12. *Розширено методологічні підходи щодо інтерпретації потенціалу сучасної вищої освіти у мінімізації та упередженні агресивності студентів.* Продемонстровано евристичний потенціал долучення до традиційних уявлень про можливості вищої освіти в упередженні агресивності специфіки, ініційовано поширенням практик дистанційної (віртуальної, відкритої) освіти у відповідь на розвиток інформаційних технологій, а також особливостями сучасного освітнього процесу в університетах, детермінантою виникнення яких є масштабні процеси глобалізації. Пошук стратегій вищої освіти, здатних ефективно протидіяти утвердженню агресивних життєвих орієнтацій студентів носить ускладнений характер – досліджуване проблемне поле набуває нових (по відношенню до підходів класичної теорії агресивності) абрисів, а безпосередня її актуалізація набуває нових форм, збагачуючись антропологічними практиками глобалізованого інформаційного суспільства. Евристичним виглядає пошук стратегій, які б не спирались на конкретні механізми протидії наперед визначеним формам агресивності у освітньому просторі, а утверджували би імператив діалогічної взаємодії, потребу розбудови гнучкості мислення та відкритість світоглядних орієнтацій.

13. *Уточнено соціокультурні детермінанти агресивності сучасного українця.* В українському суспільстві відбувся відхід від світоглядних орієнтацій тоталітарного радянського суспільства, проте, станом на сьогодні, не відбулося остаточного утвердження нової світоглядної картини, що ініціює соціальну нестабільність та підвищує рівень агресивності у суспільстві через недостатню легітимізацію якісно нового стану суспільства, нової соціальної архітекτονіки, коли панівний характер отримують нігілістичні, патерналістські настрої. Ідеал глобалізації, який виглядає у розширенні можливостей для

актуалізації особистості у новому світовому порядку, в українському варіанті спрацьовує згідно закону Матфея (розширення можливостей сприяє лише поглибленню розриву між успішними країнами чи прошарками населення, та менш успішними), поглиблюючи депресивні настрої у суспільстві в цілому. Високий рівень агресивності українців також спричинений історичними передумовами та актами сучасної зовнішньої агресії геополітичного характеру: існує широка дискусія щодо постколоніального (пострадянського, посттоталітарного тощо) статусу України, а спільним фундаментом дискусії виступає усвідомлення агресивних суперечностей низки пануючих у суспільстві дискурсів. Евристичним виглядає звернення до концепту позитивної агресивності, ініційованої механізмами самозбереження. В умовах масштабної зовнішньої геополітичної агресії різної природи (військової, гібридної тощо), яка становить загрозу збереження державності та культурної ідентичності, в українському суспільстві підвищується рівень агресивності як механізму консолідації суспільства перед обличчям маніфестованих чи прихованих загроз.

14. *В загальних рисах окреслено комунікативні стратегії упередження проявів агресії в українському суспільстві в умовах суперечностей сучасного суспільного розвитку.* Стратегії сформульовано з урахуванням характеру сучасної соціокультурної динаміки та природи агресивних протиріч суспільного розвитку в Україні, виходячи із усвідомлення, що універсальною мультидисциплінарною стратегією убезпечення агресії є діалог. Утвердження України в якості європейської країни та пов'язані із цим протиріччя геополітичного характеру (анексія Росією Криму, військовий конфлікт на Сході держави) сприяють умовному поділу населення за дихотомічним принципом «або ти друг, або ворог – третього не дано», що постає чинником проявів агресивності, підвищенню поляризованості та напруженості у суспільстві. У проблемному полі соціальної філософії мають бути сформовані стратегії неагресивного суспільного розвитку, імplementовані на практиці низкою інституцій (Міністерство інформаційної політики, Міністерство освіти та науки тощо).

Українське суспільство паралельно включено у процеси утвердження постіндустріального (інформаційного тощо) суспільства, на тлі чого виявлено потребу підвищення рівня освіченості населення з етичними принципами комунікації нової природи, а також потребу імplementації підходів, здатних протидіяти спорідненим із цими технологіями деструктивним феноменам (тролінг, гібридні форми пропаганди тощо): існує потреба поширення раціональних стратегій комунікації у інформаційно-комунікативному просторі для унеможливлення маніпулятивних впливів різної спрямованості на тлі ірраціональних чинників комунікації, адже метою цих впливів є активізація агресивності особистості в інформаційно-комунікативному просторі, поглиблення протиріч в українському суспільстві всупереч раціональній потребі консолідації зусиль суспільства перед сучасними викликами.

15. Обґрунтовано потенціал теорії гібридності (*hybridity studies*) для діагностування викликів військової агресії на сучасному етапі цивілізаційного розвитку України, а також ефективної протидії їм. Запропоновано авторський проект аналізу викликів військової агресії у контексті утвердження України в європейському соціокультурному просторі крізь призму концепту «гібридність». Військова агресія по відношенню до України лише частково евристично може бути відрефлексованою, виходячи із традиційних уявлень про військову агресію. Гібридна війна спирається на використання внутрішніх протиріч, що штучно створюються у державі, на які спрямована агресія, державою-агресором: плідно використовується поляризованість суспільства, внутрішні протиріччя розвитку, підсилена ззовні боротьба панівних у суспільстві дискурсів (глобального та національного, раціонального та ірраціонального, демократичного та тоталітарного тощо).

Теорія гібридності виникла як результат соціально-філософської рефлексії суперечливого характеру реалізації глобалізаційного проекту, процесів модернізації постколоніальних країн. Завдяки її підходам, можна стверджувати, що в Україні, всупереч існуючим дискурсам потреби утвердження державності та національної культури, імплементації європейсько-орієнтованого цивілізаційного та світоглядного проектів, країна-агресор активізує патерналістські настрої та романтизує радянське минуле, прагне популяризувати тезу про Україну як «державу, що не відбулася» (*failed state*), задіяти ірраціональні механізми прийняття рішень, популяризує «мову ворожнечі» тощо. Домінування деструктивних для українського суспільства дискурсів і створює можливості для поглиблення внутрішніх протиріч, виступаючи потужним інструментом підготовки до військових дій та її проведення, а протидія їм полягає у систематичній підтримці проукраїнського дискурсу в усіх сферах буття суспільства.

**Основні положення дисертаційного дослідження
викладені у таких публікаціях автора:**

Монографія

1. Качмар О. В. Феномен агресії в соціокультурній динаміці: соціально-філософський аналіз. Ів.-Франківськ: Вид-во «МістоНВ». 2017. 312 с.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Качмар О. В. Агресія як вияв тваринного первня в людині. Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. 2014. Вип. 726-727. С. 149-153.
3. Качмар О. В. Евристичний потенціал етологічної концепції агресивності особистості. Гілея: наук. вісник. 2014. Вип. 91(12). С. 268-272.
4. Качмар О. В. Агресія як соціальний феномен. Нова парадигма: журнал наукових праць. 2014. Вип. 125. С. 197-205.

5. Качмар О. В. Онтологічні засади феномена соціальної агресивності. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Філософія. 2015. Вип. 44. С. 242-252.
6. Качмар О. В. Тролінг як форма соціальної та індивідуальної агресії у віртуальних мережах. Гілея: наук. вісник. 2016. Вип. 109(6). С. 147-150.
7. Качмар О. В. Пасивна агресія: особливості та шляхи протидії. Гілея: наук. вісник. 2016. Вип. 114 (11). С. 192-195.
8. Качмар О. В. Вербальна агресія та шляхи її подолання. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 12. С. 55-58.
9. Качмар О. В. Мобінг як різновид психологічного насильства в трудовому колективі. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 14. С. 58-62.
10. Качмар О. В. Культурна компетентність особистості як чинник упередження агресивності. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. 2016. Вип. 65. С. 135-143.
11. Качмар О. В. Метафізика агресії: смисли та дуалістична природа. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Філософія. 2016. Вип. 47 (Ч. II). С. 47-60.
12. Качмар О. В. Фрустраційна теорія агресії. Наукові праці: наук.-метод. журнал. 2016. Вип. 274. Т. 286. С. 30-36.
13. Качмар О. В. Соціальна деструктивність та насильство в сім'ї. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2016. № 2. С. 43-54.
14. Качмар О. В. Інформаційна агресія як компонент інформаційно-психологічної війни. Вісник Черкаського університету. Серія Філософія. 2016. № 2. С. 46-54.
15. Качмар О. В. Філософські витоки концепції ненасильницького спілкування. Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. Дрогобицького державного пед. ун-ту ім. І. Франка. Серія «Філософія», 2017. Вип. 37. С. 4-15.
16. Качмар О. В. Основні методи та прийоми попередження та контролю агресивної поведінки в соціумі. Вісник Львівського університету: зб. наук. праць. Філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 10. С. 47- 53.
17. Качмар О. В. Освіта як дієвий механізм профілактики й подолання агресивної поведінки особистості. Вища школа. 2017. Вип. 4. С. 55-65.
18. Качмар О. Стратегії подолання агресивності студентів у сучасній вищій освіті. Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. 2017. № 2 С. 52-57.

***Статті у закордонних фахових виданнях та вітчизняних виданнях,
включених до наукометричних баз***

19. Качмар О. В. Вплив соціального макро - і мікросередовища на прояви агресивності особистості. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. 2016. Вип. 66. С. 183-192.
20. Kachmar O. V. Aggression as a representative practice of safety. The Word of Politics, Society, Geography. Collection of scientific works. Issue 1. 2016. P. 124-129.

21. Качмар О. В. Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу: спроба філософської концептуалізації. Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 121. С. 112-115.
22. Качмар О. В. Евристичний потенціал освіти в упередженні та подоланні агресивності особистості. Scientific discussion. 2017. Vol. 1. No 6 (6). P. 61-65.
23. Kachmar A. Ritual as a method of management of aggression. Scientific Works: The International Scientific and Theoretical Journal. 2017. No 1 (28). P. 112-121.
24. Качмар О. В. Мистецтво як механізм упередження та нейтралізації агресивності особистості. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. 2017. Вип. 70. С. 111-118.

Інші публікації

25. Качмар О. В. Особливості вербальної кіберагресії. Ukraine – EU. Modern technology, business and law : collection of international scientific papers: in 2 parts. Part 1. Modern priorities of economics, management and social development. Environmental protection collection. 2015. P. 148-151.
26. Качмар О. В. Амбівалентна природа агресії. Особистість, суспільство, політика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20 -21 травня 2015 р. 2015. С. 22-25.
27. Качмар О. В. Катарсис як спосіб подолання агресії. Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 3-4 липня 2015 р. 2015. С. 13-16.
28. Качмар О. В. Соціально-філософські ідеї непротивлення злу насильством. Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 14-15 серпня 2015 р. 2015. С. 96-99.
29. Качмар О. В. Агресивний текст у медійному дискурсі сучасної України. Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 вересня 2015 р. 2015. С. 25-28.
30. Качмар О. В. Вроджена і набута агресивність. «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 4-5 березня 2016 р. 2016. С. 63-67.
31. Качмар О. В. Роль мистецтва в упередженні агресивності особистості. Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 квітня, 2016 р. 2016. С. 69-74.
32. Качмар О. В. Культура як чинник зменшення рівня агресивності індивіда. «Ukraine – EU. Modern Technology, Business and Law». Ч. 2 Соціальні виклики. Інновації соціальної роботи, філософії, психології, соціології : збірник тез доповідей Другої міжнар. наук.-практ. конф., Словачія – Польща, 19 -23 квітня 2016 р. 2016. С. 31-34.
33. Качмар О. В. Наступальна природа агресивності особистості. «Суспільні науки: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі»: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 липня 2016 р. 2016. С. 46-49.
34. Качмар О. В. Агресія як інтегральне явище: пошук внутрішніх смислів. «Суспільні науки сьогодення: постулати минулого і сучасні теорії»:

- матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 4-5 листопада 2016 р. 2016. С. 107-111.
35. Качмар О. В. Комунікативна компетентність особистості як запорука упередження агресивності. International Scientific–Practical Conference «Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences»: Conference Proceedings, December 28-29, 2016. 2016. P. 219-221.
36. Качмар О. В. Контури структурно-функціональної моделі людської агресії. «Пріоритети завдання і стратегії розвитку суспільних наук»: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 23-24 грудня 2016 р. 2016. С. 29-33.
37. Качмар О. В. Форми та види агресивної поведінки натовпу. «Людина віртуальна: нові горизонти»: зб. наук. пр. : за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф., 20-21 березня 2017 р. Ч.1. 2017. С. 87-92.
38. Качмар О. В. Структурно-функціональна модель людської агресії. Ukraine – EU. Modern Technology, Business and Law : in 2 parts. Part 1. Modern priorities of economics societal challenges, Slovakia- Austria- Hungary, April 3-8, 2017. 2017. P. 176-178.

АНОТАЦІЇ

Качмар О. В. Соціально-філософська рефлексія феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2017.

Дисертацію присвячено проблемі соціально-філософської концептуалізації феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій. Суспільства транзитного характеру, до яких із впевненістю можна віднести й українське, є загальновідомим простором для актуалізації феномену агресії, а подолання зазначеної ситуації потребує проведення соціально-філософських досліджень, здатних досягнути сутність соціокультурних трансформаційних процесів та запропонувати стратегії мінімізації та упередження агресії.

У дисертації вдалося концептуалізувати сутність агресії як соціокультурного феномену та проаналізувати термінологічну взаємодію «агресія–агресивність», а також дослідити метафізичні виміри та амбівалентну природу феномену агресії. Наступним кроком була здійснена систематизація форм репрезентації агресії у сучасному суспільстві та виявлено специфіку агресії у соціокультурному просторі інтерперсональної взаємодії. В дослідженні здійснено спробу розкрити сутність мобінгу як форми актуалізації агресії у соціальній групі та концептуалізувати особливості феномену агресії у соціокультурному просторі сім'ї. Автором виявлено потенціал ритуалу та антропотехнік у процесах мінімізації та упередження агресії, проаналізовано роль мистецтва як чинника упередження агресивності та розкрито можливості соціального катарсису у розв'язанні конфліктів. Також вдалося продемонструвати специфіку релігії як детермінанти агресивності у сучасному

суспільстві, виявити можливості освітнього гуманізму в упередженні формування агресивних світоглядних орієнтацій. У дисертації здійснено концептуалізацію освітньої стратегії упередження агресивності дітей та підлітків та розроблено механізм подолання агресивності сучасних студентів. Автором концептуалізовано систему соціокультурних детермінант агресивності сучасного українця, обґрунтовані комунікативні стратегії, орієнтовані на упередження проявів агресії в українському суспільстві, та досліджені виклики гібридної військової агресії процесам реалізації вітчизняних цивілізаційних стратегій.

Ключові слова: феномен агресії; феномен агресивності; соціальна філософія; освітня стратегія упередження агресивності; релігія; мистецтво; катарсис; антропотехнічний поворот; сімейна агресія; мобінг.

Качмар А. В. Социально-философская рефлексия феномена агрессии в условиях социокультурных трансформаций. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2017.

Диссертация посвящена проблеме социально-философской концептуализации феномена агрессии в условиях социокультурных трансформаций. Общества транзитного характера, к которым с уверенностью можно отнести и украинское, является общеизвестным местом для актуализации феномена агрессии, а преодоление сложившейся ситуации требует проведения социально-философских исследований, способных постичь сущность социокультурных трансформационных процессов и предложить стратегии минимизации и предупреждения агрессии.

В диссертации удалось концептуализировать сущность агрессии как социокультурного феномена и проанализировать терминологическое взаимодействие «агрессия–агрессивность», а также исследовать метафизические измерения и амбивалентную природу феномена агрессии. Следующим шагом была осуществлена систематизация форм репрезентации агрессии в современном обществе и выявлена специфика агрессии в социокультурном пространстве интерперсонального взаимодействия. В исследовании предпринята попытка раскрыть сущность моббинга как формы актуализации агрессии в социальной группе и концептуализировать особенности феномена агрессии в социокультурном пространстве семьи. Автором выявлено потенциал ритуала и антропотехники в процессах минимизации и предупреждения агрессии, проанализирована роль искусства как фактора предупреждения агрессивности и раскрыты возможности социального катарсиса в решении конфликтов. Также удалось продемонстрировать специфику религии как детерминанты агрессивности в современном обществе, выявить возможности образовательного гуманизма в предупреждении формирования агрессивных мировоззренческих ориентаций. В диссертации осуществлено концептуализацию образовательной стратегии

предупреждения агрессивности детей и подростков, а также разработан механизм преодоления агрессивности современных студентов. Автором концептуализовано систему социокультурных детерминант агрессивности современного украинца, обосновано коммуникативные стратегии, ориентированные на предупреждение проявлений агрессии в украинском обществе, и исследованы вызовы гибридной военной агрессии процессам реализации украинских цивилизационных стратегий.

Научная новизна исследования заключается в том, что в нем впервые обнаружены угрозы ревизии социального статуса агрессии в современном обществе, продемонстрирован амбивалентный характер религии по предупреждению агрессивности, обоснована необходимость теоретической разработки и практической имплементации сквозной гуманистической образовательной стратегии предупреждения и минимизации агрессивности. Уточнена сущность понятия «агрессивность» в современном социально-философском дискурсе, методологические основы стратегии преодоления агрессивности студентов в системе высшего образования. При этом, дальнейшее развитие получили положения об осложненном характере поиска универсальных стратегий исследования феномена агрессии в современной социокультурной динамике, положения о специфике понимания семьи как особого социокультурного пространства актуализации агрессии, представления о возможностях образования выступать эффективным фактором предупреждения агрессивности детей и подростков и др. Положения диссертационного исследования могут быть использованы при разработке при разработке государственных гуманитарных стратегий, стратегий национальной безопасности, молодежной политики и в контексте широких процессов модернизации образования, а также в учебном процессе, в частности, при чтении курсов «Социальная философия», «Философия образования», «Этика и эстетика», «Образовательная политика», а также в ряде спецкурсов.

Ключевые слова: феномен агрессии; феномен агрессивности; социальная философия; образовательная стратегия предупреждения агрессивности; религия; искусство; катарсис; антропотехнический поворот; семейная агрессия; моббинг.

Kachmar O. V. Socio-philosophical reflection of the phenomenon of aggression at the conditions of socio-cultural transformations. – On the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the problem of social and philosophical conceptualization of the phenomenon of aggression at the conditions of socio-cultural transformations. Societies with transit nature, which Ukrainians can reliably refer to, are a well-known space for actualization of the phenomenon of aggression. The overcoming of this situation requires the conduct of socio-philosophical research

capable of understanding the essence of socio-cultural transformation processes and able to propose the strategies for minimizing and preventing aggression.

In the dissertation it was possible to conceptualize the essence of aggression as a socio-cultural phenomenon and to discover the terminological cohesiveness “aggression–aggressiveness”, as well as to investigate the metaphysical dimensions and the ambivalent nature of the phenomenon of aggression. The next step was to systematize the forms of representation of aggression in modern society and to identify the specifics of aggression in the socio-cultural space of interpersonal interaction. The study attempts to reveal the essence of mobing as a form of actualization of aggression in a social group and to conceptualize the peculiarities of the phenomenon of aggression in the socio-cultural space of the family. The author reveals the potential of the ritual and anthropotechnics in the processes of minimization and prevention of aggression, analyzes the role of art as a factor in the prevention of aggressiveness and discloses the possibilities of social catharsis in conflict resolution. It was demonstrated the specifics of religion as determinant of aggression at modern society, and discovered the possibilities of educational humanism in preventing the formation of aggressive ideological orientations. Conceptualization of the educational strategy of prevention of aggression of children and adolescents is realized and the mechanism of overcoming the aggressiveness of modern students is developed in the dissertation. The author conceptualized the system of socio-cultural determinants of contemporary Ukrainian aggression as well as communicative strategies aimed at preventing manifestations of aggression in Ukrainian society. The challenges of hybrid military aggression to the processes of implementing domestic civilization strategies were explored.

Key words: the phenomenon of aggression; the phenomenon of aggressiveness; social philosophy; educational strategies for preventing aggression; religion; art; catharsis; anthropotechnical turn; family aggressio